

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «ΠΑΙΔΕΥΣΙΣ» ΣΤΑ ΠΑΠΥΡΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ*

Η μελέτη της ορολογίας που σχετίζεται με την παιδεία και την εκπαίδευση μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση της στάσης των αρχαίων και των σύγχρονων κοινωνιών απέναντι στο αγαθό της μόρφωσης. Συμβολή προς αυτή την κατεύθυνση φιλοδοξεί να αποτελέσει η παρούσα μελέτη, στην οποία εξετάζονται η σημασία και η χρήση του όρου «παίδευσις» στα παπυρικά έγγραφα.

Ι. Ο ΟΡΟΣ «ΠΑΙΔΕΥΣΙΣ» ΣΤΗ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η λέξη «παίδευσις» απαντά συχνά στις αρχαίες, μεσαιωνικές και νεότερες πηγές και περιλαμβάνεται ως εκ τούτου στα περισσότερα λεξικά της ελληνικής. Στην αρχαία ελληνική έχει τις εξής τρεις βασικές σημασίες, από τις οποίες απορρέουν και αρκετές άλλες δευτερεύουσες: 1. «διδασκαλία, εκπαίδευση», 2. «παιδεία, μόρφωση» και 3. «τιμωρία προς συμμόρφωση και σωφρονισμό»¹.

* Η ανάλυση του όρου «παίδευσις» αποτελεί ταιριαστή συμβολή στον τιμητικό τόμο για τον γλωσσολόγο Παναγιώτη Κοντό, ο οποίος με την πολυετή ερευνητική, διδακτική και διοικητική δραστηριότητά του συνέβαλε στην ανύψωση του επιπέδου της παρεχόμενης παιδείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Στον «Θησαυρό» του Ε. Στεφάνου ο όρος αποδίδεται ως «Institutio, Disciplina, Ipsa actio instituendi s. docendi»· βλ. H. Stephanus, *Θησαυρός τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης – Thesaurus Graecae Linguae*, Parisiis 1831–1865, τόμ. VI, στήλη 35. Στο LSJ⁹ καταγράφονται οι ακόλουθες σημασίες: I. «process or system of education», 2. «its result, culture, learning», 3. «instructing, coaching, priming of witnesses», 4. «chastisement», II. «means of educating», III. «in late Gr., ἡ σή, ἡ ὑμετέρα π., form of address to members of the learned professions»· βλ. H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones (with the assistance of R. McKenzie), *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940⁹, σ. 1287 και *Revised Supplement* (edited by P. G. W. Glare with the assistance of A. A. Thompson), Oxford 1996, σ. 235. Στο Λεξικό του Δ. Δημητράκου παρατίθενται οι δύο από τις τρεις βασικές σημασίες της λέξης, δηλαδή «ἡ πράξις τοῦ παιδεύω, ἡ ἐκπαίδευσις, ἄγωγή» και «τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκπαιδεύσεως, αἱ γνώσεις, ἡ παιδεία, ἡ μόρφωσις»· σε αυτές προστίθεται ως τρίτη «τὸ ἐκπαιδευτήριον, τὸ σχολεῖον» (Θουκ. 2, 41)· βλ. Δ. Δημητράκος (εκδ.), *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1936–1950 (ανατ. 1964), τόμ. I', σ. 5336.

Ανάλογη είναι και η σημασία της λέξης κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Στα κείμενα αυτής της εποχής ο όρος έχει κυρίως τις σημασίες: 1. «διδασκαλία, εκπαίδευση» (τόσο παγανιστική όσο και χριστιανική), 2. «τιμωρία προς σωφρονισμό» και 3. «παιδεία και μόρφωση ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης»· η τελευταία απαντά πολύ συχνά στην τιμητική προσφώνηση «ἡ σὴ / ἡ ὑμετέρα / ἡ ὑμῶν παιδεύσεις», η οποία θα μας απασχολήσει εκτενώς στη συνέχεια κατά την ανάλυση των παπυρικών μαρτυριών².

Ο όρος «παιδεύσεις» είναι διαδεδομένος στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή γραμματεία, μολοντί δεν καταγράφεται στα περισσότερα ειδικά λεξικά αυτής της περιόδου³. Οι σημασίες του, όπως απαριθμούνται στο Λεξικό του Κριαρά⁴, είναι παραπλήσιες προς αυτές τις οποίες είχε ο όρος σε προγενέστερες περιόδους: 1. «η μόρφωση ως διαδικασία μετάδοσης και απόκτησης γνώσεων»: α) «εκπαίδευση, σπουδές», β) «διδασκαλία, διδασχή», 2. «η μόρφωση, κυρίως ως τμήμα της ανατροφής»: α) «διαπαιδαγώγηση, διάπλαση», β) «καλλιέργεια πνεύματος και ψυχής», 3. «Το αποτέλεσμα της εκπαίδευσης»: α) «μόρφωση, γνώσεις», β) «πνευματική και ηθική συγκρότηση», γ) «λεπτότητα, αβρότητα, ευγένεια», 4. «γέννημα, θρέμμα», 5. «δοκιμασία, βάσανο, ταλαιπωρία»⁵ και 6. «τιμωρία».

Στη Νέα Ελληνική ο όρος «παιδείση» διατηρεί τις δύο βασικές σημασίες τις οποίες είχε κατά την αρχαιότητα και τη βυζαντινή εποχή, δηλαδή: 1. «η μέθοδος, το σύστημα διαπαιδαγώγησης, μεταβίβασης γνώσεων» και 2. «η

2. Για τις δύο πρώτες σημασίες βλ. π.χ. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961 (ανάτ. 1978), σ. 996: Α) «teaching, instruction, education» και Β) «corrective, discipline, chastening». Για την τρίτη σημασία και ιδιαίτερα για την προσφώνηση «ἡ σὴ παιδεύσεις» βλ. LSJ⁹ s.v. III (παρατίθεται στην υποσ. 1), G. W. H. Lampe, ό.π., s.v. Α 3 («complimentary address»), J. Fogel, P.Col. X 291, εισαγωγή και σχόλια στον στ. 8, καθώς επίσης και L. Dinneen, *Titles of Address in Christian Greek Epistolography to 527 A.D.*, The Catholic University of America. Patristic Studies 18, Washington D.C. 1929 (ανάτ. Chicago 1980), σ. 48, η οποία σημειώνει σχετικά: «the title παιδεύσεις is used in addressing men of the scholarly class. It is noted as a title in papyri». Η Dinneen παραθέτει ποικίλες μαρτυρίες για τον όρο από την πατερική λογοτεχνία του τέταρτου και πέμπτου αιώνα μ.Χ., οι οποίες μνημονεύονται και στα σχόλια στον P.Col. X 291, στ. 8.

3. Δεν περιλαμβάνεται ούτε στο Λεξικό της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου του Ε. Α. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge, Mass. – Leipzig 1914 (ανάτ. Hildesheim – Zürich – New York 1983) ούτε στο Γλωσσάριο του Du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis duos in tomos digestum*, Lugduni 1688. Ο Du Cange μνημονεύει, ωστόσο, τον μεταγενέστερο τύπο «παιδεύσις» (στήλη 1079), τον οποίο επεξηγεί ως «τιμωρία, ποινή», ενώ σημειώνει ότι η επικρατούσα σημασία του ρήματος «παιδεύω» κατά τους ύστερους χρόνους είναι «κολάζω»: «παιδεύσις, Mulcta, Punitio, Παίδευσις, κόλασις, τιμωρία. Nam παιδεύειν recentioribus Graecis est Castigare».

4. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100–1669*, τόμ. Α' – ΙΔ', Θεσσαλονίκη 1969–1997, ιδ. τόμ. ΙΔ', σσ. 203–204.

5. Για τη σημασία αυτή βλ. και τις παρατηρήσεις του Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Α' Ι, 'Εν Ἀθήναις 1948, σσ. 104–105 και τόμ. Ε' παράρτημα, 'Εν Ἀθήναις 1952, σ. 19.

μόρφωση (κάποιου), το σύνολο των γνώσεων, η συνολική καλλιέργεια που έχει αποκτήσει»⁶.

Η σημασία και η χρήση της λέξης στους παπύρους δεν έχει ακόμη μελετηθεί. Στο ειδικό παπυρολογικό Λεξικό του F. Preisigke ο όρος χαρακτηρίζεται ως τιμητικός τίτλος («Ehrentitel») και παρατίθενται λιγοστές μαρτυρίες, χωρίς, ωστόσο, να επιχειρείται κάποια μετάφραση ή επεξήγησή του⁷. Στη μελέτη του J. O'Callaghan σχετικά με τη χρήση αφηρημένων εννοιών στις προσφωνήσεις των παπυρικών επιστολών του έκτου αιώνα μ.Χ. ο όρος μεταφράζεται ως «educación», χωρίς να αναλύεται περαιτέρω⁸.

II. ΟΙ ΠΑΠΥΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

1. Η φράση «ή σή παίδευσις»

Ο όρος «παίδευσις» δεν μαρτυρείται στα παπυρικά έγγραφα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής. Εμφανίζεται για πρώτη φορά τον πέμπτο και γνωρίζει ευρεία διάδοση τον έκτο και πιθανότατα τον έβδομο αιώνα μ.Χ. Η χρήση του στους παπύρους χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτη ομοιομορφία, αφού μαρτυρείται αποκλειστικά στη γνωστή από τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου⁹ φράση «ή σή / ή ύμετέρα / ή ύμών παίδευσις» (στο εξής για συντομία: «ή σή παίδευσις»), η οποία σημαίνει «η πνευματική σου καλλιέργεια»¹⁰.

6. Βλ. το οικείο λήμμα στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη, Αθήνα 2002², σ. 1300.

7. F. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluß der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienbilder usw. aus Ägypten*, τόμ. I και II (ο δεύτερος τόμος ολοκληρώθηκε και εκδόθηκε από τον E. Kießling), Berlin 1925 και 1927· τόμ. III (E. Kießling), Berlin 1931· τόμ. IV τεύχ. 1–4 (E. Kießling), Berlin 1944–1971· τόμ. IV τεύχ. 5 (H.-A. Rupprecht), Wiesbaden 1993, ιδ. τόμ. II, στήλη 221 και τόμ. III, στήλη 198. Ο όρος δεν περιλαμβάνεται στα δύο πρώτα Συμπληρώματα του Λεξικού, τα οποία επιμελήθηκαν ο E. Kießling, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden. Supplement 1 (1940–1966)*, Amsterdam 1969–1971 και οι H.-A. Rupprecht και A. Jördens, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden. Supplement 2 (1967–1976)*, Wiesbaden 1991 αντίστοιχα. Στο τρίτο Συμπλήρωμα, το οποίο επιμελήθηκαν ο H.-A. Rupprecht και η A. Jördens, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden. Supplement 3 (1977–1988)*, Wiesbaden 2000 παρατίθενται δύο επιπλέον μαρτυρίες χωρίς ερμηνεία (Abschn. 9, σ. 445). Ο όρος δεν ληματογραφείται στο Λεξικό της δημόσιας διοίκησης της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου του F. Preisigke, *Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolemäisch-römischen Zeit*, Göttingen 1915, αφού δεν απαντά στα διοικητικά έγγραφα της εποχής.

8. J. O'Callaghan, «Los tratamientos abstractos en las cartas cristianas del siglo VI», *Stud.Pap.* 6 (1967), σσ. 27–40 (ιδ. σ. 32). Ο O'Callaghan γνωρίζει μόνο τον P.Oxy. VIII 1165, στ. 2 (βλ. κατωτ. 13).

9. Βλ. ανωτ. I, ιδ. υποσ. 2.

10. Η σημασία και η χρήση της φράσης οριοθετούνται ακριβέστερα παρακάτω· βλ. III, σημείο 4.

2. Ομάδες προσώπων στις οποίες αποδίδεται η τιμητική προσφώνηση «ή σή παίδευσις»

Η ανάλυση των παπυρικών μαρτυριών καταδεικνύει ότι η φράση «ή σή παίδευσις» χρησιμοποιείται αποκλειστικά σε σχέση με δύο ομάδες προσώπων, τους εκδίκους και τους σχολαστικούς.

α) Έκδικοι, σύνδικοι, *defensores civitatis*

Οι όροι «έκδικος» και «σύνδικος» είναι διαδεδομένοι στη γραμματεία και στους παπύρους της αυτοκρατορικής εποχής. Η σημασία τους μεταβάλλεται κατά περίπτωση και από εποχή σε εποχή. Από τη ρωμαϊκή κατάκτηση μέχρι το τέλος του τέταρτου αιώνα μ.Χ. ως «έκδικοι» ή «σύνδικοι» χαρακτηρίζονται συχνά ιδιώτες οι οποίοι αντιπροσωπεύουν σε δίκες ως πληρεξούσιοι τρίτα, συνήθως συγγενικά τους, πρόσωπα. Η αντιπροσώπευση καθίστατο αναγκαία όταν οι αντιπροσωπευόμενοι κωλύονταν ή δεν είχαν νομικώς το δικαίωμα να παραστούν στο δικαστήριο (εάν ήταν π.χ. ανήλικοι ή, σε κάποιες περιπτώσεις, γυναίκες)¹¹.

Από την εποχή του Αλεξάνδρου Σεβήρου (222–235 μ.Χ.) έως τον όψιμο τρίτο ή τον πρώιμο τέταρτο αιώνα μ.Χ. απαντούν στους παπύρους οι «σύνδικοι πόλεως», οι οποίοι αποτελούν ένα είδος προδρόμου του μεταγενέστερου εκδίκου-δηφήνσορος. Πρόκειται για *collegium* δύο προσώπων, το οποίο αφενός παραλαμβάνει και προωθεί αιτήσεις προς τις αρχές και αφετέρου αντιπροσωπεύει την πόλη και τη βουλή σε νομικές, διοικητικές και δημοσιονομικές υποθέσεις. Σε περιπτώσεις συμμετοχής του «συνδίκου πόλεως» σε δίκες ο ρόλος του ήταν πάντοτε αυτός του ρήτορα-δικηγόρου, εκπροσώπου της πόλης ή ιδιωτών, και ποτέ αυτός του δικαστή¹².

Πιθανότατα στα τέλη του τρίτου αιώνα μ.Χ. δημιουργήθηκε από τον Διοκλητιανό το αξίωμα του δηφήνσορος (*defensor civitatis*), το οποίο αποδόθηκε στην ελληνική της εποχής με τους όρους «έκδικος», «σύνδικος» και «δηφήνσωρ» και συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια του αυτοκράτορα να ενισχύσει τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας στους θεσμούς και στη λειτουργία των πόλεων. Ως *defensores civitatis* διορίζονται κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. συνήθως πρώην «λογιστές» και «προπολιτευόμενοι», από τον πέμπτο αιώνα μ.Χ. και εξής κατά προτίμηση «σχολαστικοί». Αργότερα, ο *defensor civitatis* τίθεται επικεφαλής ενός ξεχωριστού «*officium*» στη διοίκηση της εκάστοτε

11. Βλ. αναλυτικά B. Kramer, «Liste der Syndikoi, Ekdikoi und Defensores in den Papyri Ägyptens», στο: *Miscellanea Papyrologica in occasione del bicentenario dell'edizione della Charta Borgiana I*, Pap.Flor. 19, σσ. 305–329 (ιδ. σσ. 306–307).

12. Βλ. B. Kramer, ό.π. (υποσ. 11), ιδ. σ. 307.

επαρχίας. Διοικεί ένα μικρό επιτελείο συνεργατών και αναλαμβάνει ως δικαστής την εκδίκαση υποθέσεων¹³.

Τον τίτλο του «ἐκδίκου» φέρουν ακόμη οι λεγόμενοι *defensores Ecclesiae*, οι οποίοι εμφανίζονται σποραδικά σε έγγραφα της βυζαντινής εποχής. Πρόκειται για σχολαστικούς που εκπροσωπούν ως ιδιώτες δικηγόροι τα συμφέροντα της εκκλησίας σε δίκες.

Γνωστοί είναι, τέλος, και οι «σύνδικοι» του έκτου αιώνα μ.Χ., οι οποίοι είναι πιθανότατα κρατικοί αξιωματούχοι με αρμοδιότητες ανάλογες προς αυτές των «συνδίκων πόλεως» του τρίτου και τέταρτου αιώνα μ.Χ., απαντούν όμως σπάνια στους παπύρους¹⁴. Σε όλες τις περιπτώσεις με τις οποίες θα ασχοληθούμε στη συνέχεια οι χαρακτηριζόμενοι ως «ἐκδικοί» είναι *defensores civitatis*.

Ο αρχαιότερος με ακρίβεια χρονολογημένος πάπυρος που παραδίδει τον όρο «παίδευσις» σε σχέση με έναν ἐκδικό είναι ο SPP XX 129 (497 μ.Χ.) (1), ο οποίος περιέχει αίτηση του Αυρηλίου Πτολεμαίου προς τον «λογιώτατον ἐκδικον» της Ηρακλέους πόλεως, πρωτεύουσας του Ηρακλεοπολίτη νομού¹⁵. Καταλήγοντας ο Αυρ. Πτολεμαίος απευθύνει έκκληση προς την «παίδευσιν» του παραλήπτη (στ. 13–16): διὸ παρακαλῶ τὴν σὴν παίδευσιν κελεῦσαι τοῦτον συνλημφθῆναι καὶ ἐν τῷ ἀσφαλεῖ γενέσθαι καὶ κατανα[γ]κασθῆναι | ἀπολογῆσαι[σθ]αί μοι ἐπὶ τοῖς παρ' ἐμοῦ εἰσ[δεδομένοις] | ἐκδικε κύριε.

Ο Ρ.Οxy. XVI 1886 (ὁψίμος 5ος / πρώιμος 6ος αι. μ.Χ.) (2) διασώζει την αίτηση του Αυρ. Ιωσήφ προς τον «λογιώτατον» και «ἐλλογιμώτατον» ἐκδικό της Οξυρύνχου Φλ. Απίωνα¹⁶. Ολοκληρώνοντας το κείμενό του, ο Αυρ. Ιωσήφ επικαλείται με έμφαση την παιδεία και τη λογιοσύνη του παραλήπτη (στ. 11–17): το[ῦ]το[ν οὖν] | ἐ[π]ιδι[δ]ο[ὺ]ς [τὸν λίβελλο]ν τῇ σ[ῇ] παιδεύσει | παρακαλῶ [ἀνάγκην (;) ἐκδεχόμενος, λέγω δὴ [τὸν] | τούτου υἱὸν | [10 κε]λεῦσαι ἐν τῷ ἀσφ[αλεῖ] | καταστή[σαι] μέχρι ἂν τ[ὴν ἀπ]οκατάστασίν μοι θέλῃ | ποιήσαςθ[αι] τῶν ἀ[ῦ]τῶν π[ε]ν[τ]ήκ[ο]ντα [δύο κερατίων,] | λογιώτατε ἐκδικε κύριε.

13. Για το αξίωμα του δηφνήσορος βλ. αναλυτικά R. M. Frakes, *Contra Potentium Iniurias: The Defensor Civitatis and Late Roman Justice*, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 90, München 2001, του ιδίου, «Late Roman Social Justice and the Origin of the Defensor Civitatis», *CJ* 89 (1994), σσ. 337–348, L. Margetić, «O nastanku i razvoju službe defensor civitatis», *ZivaAnt* 35 (1985), σσ. 95–116 και V. Mannino, *Ricerche sul «defensor civitatis»*, Pubblicazioni dell'Istituto di Diritto Romano e dei Diritti dell'Oriente Mediterraneo 62, Milano 1984. Στις ανωτέρω μελέτες παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία. Για τους *defensores civitatis* στους παπύρους βλ. B. Kramer, ό.π. (υποσ. 11), σσ. 305–329 (ιδ. σσ. 307–309) με βιβλιογραφία στην υποσ. 3 της σ. 305.

14. Για τους *defensores Ecclesiae* και τους συνδίκους του έκτου αιώνα μ.Χ. στους παπύρους βλ. B. Kramer, ό.π. (υποσ. 11), σ. 309.

15. Βλ. στ. 1: [] τῷ λογιωτάτῳ ἐκδίκ[φ] Ἡρακλέους πόλεως κτλ.

16. Βλ. στ. 1–2: Φιλαιούφ Ἀπίων[ι τῷ ἐλλ]ογίμ[ω]τάτῳ ἐκδίκ[φ] τῆς Ὀξυρ[υχ]ι(τῶν) | παρὰ Ἰωσήφ ἀπὸ τῆς αὐτῆς.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση της αίτησης P.Oxy. XVI 1884 (504 μ.Χ.) (3), η οποία απευθύνεται κατά πάσα πιθανότητα σε έκδικο της Οξύρυγχου του οποίου το όνομα δεν σώζεται. Και εδώ η «παίδευσις» του παραλήπτη μνημονεύεται στην καταληκτήρια πρόταση του κειμένου (στ. 9–14): ... παρακαλῶ οὖν | τὴν σὴν παίδευσιν κελεῦσαι ταύτην | παραστῆναι καὶ καταναγκασθῆναι | ἢ τὸν αὐτὸν τόπον ἀποδοῦναι ἢ τὸ χρέος, | ὅπως τούτου τυχὼν χάριτας ὁμολογήσαι (l. -γήσω) | τῇ σῇ παιδεύσ(ε)ι, λογιώτατε ἔδικε κύριε.

Ο P.Oxy. XVI 1883 (504 μ.Χ.) (4) περιέχει μια αίτηση του «οὐικαρίου κάστρου Ψώβθεως», Φλ. Ἄλλα, προς τον ελλογιμώτατο σχολαστικό και έκδικο της Οξύρυγχου, Φλ. Ερμία¹⁷. Στην τελευταία πρόταση του κυρίου σώματος της αίτησης (στ. 6–10) ο αιτών προσφωνεί τον Φλ. Ερμία με τη φράση «ἡ σὴ παίδευσις» καθώς επίσης και με τα τιμητικά επίθετα «λαμπρότατος» και «λογιώτατος»: ἀνάγκην ἐκδεχόμενος παρακαλῶ | τὴν σὴν | παίδευσιν διὰ τῆς ἐπιδόσεως [τού] τοῦ λιβέλλου | ὑπὸ ἀσφάλειαν γενάμενον καταναγκασθῆναι | τὸ | εὐνῶμόν μοι ποιεῖν, λαμπρότ[α]τε ἔδικε, | λογιώτατε κύριε.

Από την Οξύρυγχο προέρχεται πιθανότατα και η αίτηση SB XX 15090 (542 μ.Χ.¹⁸) (5). Λόγω της απώλειας του αρχικού τμήματός της παραμένουν άγνωστα τα ονόματα του αποστολέα και του παραλήπτη. Ο όρος «παίδευσις» απαντά και εδώ στην τελική επίκληση προς τον έκδικο, κατά την οποία διατυπώνεται το αίτημα του αποστολέα (στ. 5–8): διὸ παρακαλῶ | τὴν σὴν παίδευσιν κελεῦσαι | τούτων (l. τοῦτον) παραστῆναι καὶ ἀκροάσασθαι | τῆς μεταξὺ ἡμῶν ὑποθέσεως κτλ. Η μόρφωση του παραλήπτη μνημονεύεται επαινετικά και στην προσφώνηση «λογιώτατε (l. -ώτατε) ἔδικε κύριε» (στ. 10–11), με την οποία ολοκληρώνεται το κύριο σώμα της αίτησης.

Μία σπάνια μαρτυρία για τη χρήση του όρου σε δικαστικά πρακτικά, συγκεκριμένα ενώπιον του εκδίκου της Ανταιόπολης, διασώζει ο ελληνολατινικός πάπυρος ChLA XLI 1194 (= P.Cair.Masp. III 67329) (524–525 μ.Χ.¹⁹) (6). Παράγοντες της δίκης χρησιμοποιούν τη φράση «ἡ ὑμετέρα παίδευσις» αναφερόμενοι στον προεδρεύοντα του δικαστηρίου, σχολαστικό και έκδικο Φλ. Παύλο²⁰. Τα σχετικά χωρία βρίσκονται στους στ. 8: διὰ τ[ε] τοῦτο ἀναγκαίως παρεγγόμην πρὸς τὴν ὑμετέραν [πα]ίδευσιν, αἰτῶν κτλ. και 25–26: Apollos fil(ius) Dioscoro(u) pr[o]tocom(etes) Afrodit(es uici) d(ixit) Ψιμανῶβητ τοῦ παρόντος θαυμ(ασιωτάτου) οἰκείῳ κινδύνῳ αἰτήσαντ[ο]ς ἐπὶ τῆς ὑμετέρας

17. Βλ. στ. 1: Φλ(αοῖφ) Ἑρμία τῷ ἐλλογιμ(ωτάτῳ) σχολ(αστικῷ) ἐκδίκ(ῳ) τῆς Ὀξύρυγχ[ιτ]ῶν πόλεως κτλ.

18. Για τη χρονολόγηση του παπύρου βλ. R. Ziegler, «Bemerkungen zur Datierung von Urkunden», ZPE 125 (1999), σσ. 211–214 (ιδ. σ. 213).

19. Για τη χρονολόγηση του παπύρου βλ. BL IV, σ. 15.

20. Ο πλήρης τίτλος του είναι «scholasticus et defensor Antaeopoleos clarissimus vir» (στ. 37).

παιδεύσεως τὴν μετάθεσιν τῶν δημοσίων τῶν προδε[δηλωμ]ένων[ν] | ἄρουρῶν γενέσθαι ἀπὸ κώμης Θμονεχθὴ εἰς τὴν ὑμετέραν κώμην Ἄφροδίτης κτλ.

Ἐνα γλαφυρό παράδειγμα εκτεταμένης χρήσης του ὀρου παρέχει ο PSI VIII 872 (6ος αἰ. μ.Χ.) (7), ο οποίος διασώζει τὴν αἴτηση του Φλ. Ἰωάννη πρὸς τὸν ἐκδικο τῆς Ὁξυρύγχου Φλ. Μηνά²¹. Σε πέντε διαφορετικὰ σημεῖα του κειμένου προσφωνεῖται ὁ παραλήπτης με τὴ φράση «ἡ σὴ / ἡ ὑμῶν παῖδευσις»: στ. 3–4: τὴν κατ' ἐμοῦ γεγενημέ[ν]ην παρανομίαν ὑφιογῶμαι πρὸς τὴν ὑμῶν παῖδευσιν καὶ ἄπερ πέπονθα | πρὸ τούτου, στ. 6: ... ὡς ἐφείδε[ν] ἡ σὴ παῖδευσις κτλ., στ. 7: ὅπερ καὶ κατεμεμνάμην παρὰ τῇ σῇ παιδεύσει κτλ., στ. 11: ... τοῦτο δὲ κατεμ[ε]μνάμην ἐ[π]ὶ τῆς σῆς π[αι]δεύσεως, ὡς εἴρηται, κτλ. καὶ στ. 12–13: τούτου χάριν τόνδε τὸν | λίβελλον ἐ[πι]δ[ί]δωμι τ[ῇ] σῇ παιδεύσει παρακα[λῶν] κτλ.

Εἶναι ενδιαφέρον το ὅτι ἡ φράση ἀπαντᾷ στὶς ἐξὶ ἀπὸ τὶς ἐπτὰ περιπτώσεις (τὰ δικαστικὰ πρακτικὰ αρ. 6 αποτελοῦν τὴ μόνη ἐξαίρεση) στο τέλος αἰτήσεων που ἀπευθύνονται σε ἐκδίκους²².

β) Σχολαστικοί

Κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ὁ ὀρος «σχολαστικός» χαρακτηρίζε κάθε πρόσωπο που εἶχε χρόνο γιὰ κάποια δραστηριότητα καὶ ἀργότερα κάθε πρόσωπο που ἀφιέρωνε χρόνο στὴν ἐπιστημονικὴ ἐρευνα καὶ διδασκαλία. Στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ὁ ὀρος ἔλαβε τὴν ἐξειδικευμένη σημασία του μέλους μιᾶς «σχολῆς», δηλαδὴ ἐνὸς προσώπου που ἀνήκε σε ἕναν κύκλο διδασκόντων καὶ διδασκομένων, ὁ οποίος μελετοῦσε ἐπιστημονικὰ θέματα καὶ ζητήματα ρητορικῆς. Με αὐτὴ περίπου τὴ σημασία υιοθετήθηκε ἡ λέξη καὶ στὴ λατινικὴ γλῶσσα. Στὴ Ρώμη ὁ ὀρος «scholasticus» χαρακτηρίζε κυρίως τὸν ρητοροδιδάσκαλο, στὴ σχολὴ του οὐοίου διδάσκονταν ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ. Γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν φοιτητῶν τοὺς οἱ σχολαστικοὶ ἐπινούσαν φανταστικὲς νομικὲς υποθέσεις, ἐνῶ ἀξιοποιοῦσαν τὶς γνώσεις τοὺς παριστάμενοι συχνὰ ὡς δικηγόροι σε πραγματικὲς δίκες.

Ἡ δραστηριοποίηση τῶν σχολαστικῶν στὴ μαχόμενη δικηγορία ἐπέφερε βαθμιαία τὴ μερικὴ ἀλλαγὴ τῆς σημασίας τῆς λέξης: Ἀπὸ τὸν πρῶμο τέταρτο ὡς τὸν ἔβδομο αἰῶνα μ.Χ. ὁ ὀρος «σχολαστικός» χαρακτηρίζε ἀφενὸς τοὺς «δικηγόρους» καὶ αφετέρου γενικότερα τοὺς ἀπόφοιτους μιᾶς «σχολῆς τῶν γραμμάτων», στὴν οὐοία διδάσκονταν ἡ ρητορικὴ, ἡ γραμματικὴ, ἡ φιλοσοφία καθὼς ἐπίσης καὶ βασικὲς νομικὲς ἐννοιες. Οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολῶν αὐτῶν

21. Βλ. στ. 1–2 (με τὴ διόρθωση στὴν BL IX, σ. 318): Φλα(ουίφ) Μηνᾶ τῷ αἰδεσιμ(ωτάτῳ) ἐπαρχ(ικῷ) καὶ ἐκδίκῳ τῆς Ὁξυρυγχ(ιτῶν) πόλ(εως) | παρὰ Φλα(ουίου) Ἰωάννου ἀπὸ τῆς αὐτῆς (sc. πόλεως).

22. Γιὰ το θέμα αὐτὸ βλ. ἀναλυτικὰ III, σημείο 7.

ασκούσαν ανώτατα πνευματικά επαγγέλματα, όπως αυτά του γιατρού, του καθηγητή της ρητορικής και κυρίως του δικηγόρου. Το αργότερο από τον πέμπτο αιώνα μ.Χ. οι σχολαστικοί οι οποίοι επέλεγαν να ασχοληθούν με τη μαχόμενη δικηγορία υποχρεώνονταν να φοιτήσουν σε νομικές σχολές, αφού οι νομικές σπουδές ορίσθηκαν ως απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος. Λόγω της νομικής τους κατάρτισης επιλέγονταν συχνά για την επάνδρωση σημαντικών κρατικών και εκκλησιαστικών θέσεων (όπως π.χ. αυτής του δηφήνσορος) τόσο στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας Κωνσταντινούπολη όσο και σε τοπικό επίπεδο²³. Οι σχολαστικοί οι οποίοι απαντούν στους αιγυπτιακούς παπύρους και θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια ανήκουν σε αυτή την κατηγορία νομομαθών λογίων, οι οποίοι ασκούσαν κυρίως καθήκοντα διοικητικά και νομικά (δικηγόρου ή δικαστή) και απολάμβαναν κύρος και υψηλή κοινωνική θέση στη βυζαντινή περιφέρεια.

Αναφερθήκαμε ήδη στην αίτηση προς τον Φλ. Ερμία (4) και στα πρακτικά της δίκης ενώπιον του Φλ. Παύλου (6), όπου οι εν λόγω έκδικοι και σχολαστικοί προσφωνούνται με τη φράση «ή σή παιδευσις». Την πρώτη με ακρίβεια χρονολογημένη μαρτυρία για την απόδοση του όρου «παιδευσις» σε σχολαστικό προσφέρει η προερχόμενη από την Οξύρυγχο μίσθωση P.Bingen 129 (= P.Lond. V 1797) (501 μ.Χ.) (8). Στο συμβόλαιο αυτό ο σχολαστικός εκμισθώνει ακίνητη περιουσία. Το όνομά του δεν σώζεται, από τα συμφραζόμενα προκύπτει, ωστόσο, ότι η κοινωνική του θέση ήταν υψηλή²⁴. Αμέσως μετά το προσοίμιο της μίσθωσης επαινείται, σύμφωνα με την προταθείσα αποκατάσταση του χωρίου, η παιδευση και η σοφία του σχολαστικού (στ. 9–12): ὁμολογῶ παρειληφέναι παρὰ τῆς ἰ[σ]ῆς σοφίας καὶ μεμισθ]ῶσθαι ... ἀπὸ τῶν ἰ[σ]παρχόντων τῇ σῇ παιδεύσει δ[ια]κ[ειμ]ένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως.

Ο P.Wash.Univ. I 56 (5ος / 6ος αι. μ.Χ.) (9) περιέχει την απόδοση λογαριασμοῦ του «ἀρτοκόπου» Ρουστίου προς τον σχολαστικό Δωρόθεο. Ο Δωρόθεος, ο οποίος χαρακτηρίζεται στην αρχή του κειμένου ως «ἐλλογιμώτατος» (στ. 2), προσφωνείται στην καταληκτήρια πρόταση του εισαγωγικού τμήματος του κειμένου (στ. 10–12) με την τιμητική φράση «ή σή παιδευσις»: [± 15 κ]αὶ τὸ πιττάκιον ἰ δισσὸν γραφὲν πρὸς τὸ μὲ ἔχειν ἔν μεθ' ἰ ὑπογραφῆς τῆς (σ)ῆς παιδεύσεως.

23. Για την αναλυτική θεμελίωση των ὥσων αναφέρθηκαν σχετικά με τη σημασία του ὀρου «σχολαστικός» και για περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. τη διδακτορική διατριβή του Α. Claus, *Ὁ Σχολαστικός*, Köln 1965.

24. Για την υπόθεση αὐτή συνηγορεῖ μεταξύ ἄλλων και ἡ διατύπωση των στ. 3–5: [Φλαουίφ - - -]ωνι τῷ ἐλλογιμωτάτῳ σχολαστ[ι]κῷ τοῦ ἰ [- - - υῖφ τ]οῦ τῆς μεγαλοπρεποῦς μνήμης Ποτάμω[ν]ος ἰ [γεουχοῦντι ἐνταῦθα κτλ.].

Σχεδόν σύγχρονος είναι ο P.Lond. III 992 (σφ. 253–254) (507 μ.Χ.) (10), ένα «κομπρόμισσον»²⁵ μεταξύ στρατιωτών, οι οποίοι ορίζουν δύο σχολαστικούς ως διαιτητές για την επίλυση της μεταξύ τους διένεξης. Τα συμβαλλόμενα μέρη αναφέρονται στους σχολαστικούς χρησιμοποιώντας τη φράση «ή αὐτῶν παίδευσις», βλ. στ. 10–14: ἐπειδὴ ἡμφισβητήσαμεν ἰ πρὸς ἑαυτοὺς περὶ φανερῶν κεφαλαίων καὶ πρὸ δίκης καὶ φιλονικείας ἰ ἔδοξεν ἡμῖν κοινῇ γνώμῃ ἀπαντῆσαι εἰς δίαιταν πρὸς Καρδημέου (sic) καὶ ἰ Ζηνόδωτος (sic)²⁶ τοὺς ἐλλογιμωτάτους σχολαστικούς φόρου («φόρος» = λατ. forum, «ἀγορά») Θηβαίδος καὶ στοιχεῖ[ν] ἰ καὶ πείθεσθαι τοῖς ὀρισθησομένοις παρὰ τῆς αὐτῶν παιδείσεως κτλ. Το τιμητικό επίθετο «ἐλλογιμώτατοι» (στ. 13) συμπληρώνει και εδώ νοηματικῶς το ουσιαστικό «παίδευσις» προσδίδοντας ἔμφαση στην πνευματική καλλιέργεια των σχολαστικῶν και τη νομική τους παιδεία.

Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία που προσφέρει ο SB XIV 11377 (523 μ.Χ.) (11), μια φορολογική απόδειξη για την είσπραξη των «ἀννωνῶν» και των «κανονικῶν», η οποία εκδόθηκε στο όνομα του «ἐλλογιμωτάτου» σχολαστικού Ἰωάννη. Το σχετικό χωρίο (στ. 2–3) ἔχει ως εξής: τῷ ἐλλογιμ(ωτάτῳ) σχ(ολαστικῷ) Ἰωάννου (ἰ. -η) υἱῷ τοῦ τῆς μακαρίας μνήμης Ταυρίνου· ἐδεξάμην κ(αὶ) ἐπληρώθην παρὰ τῆς σῆς παιδείσεως κτλ. Είναι αξιοσημείωτο ὅτι, σε αντίθεση με τις λοιπές μαρτυρίες, ο ὅρος ἀπαντᾷ ἐδῶ σε ἕνα ἔγγραφο της διοίκησης, του οποίου ο στερεοτυπικός χαρακτήρας δεν θα επέτρεπε τη χρήση της ἀφηρημένης ἔννοιας «παίδευσις» στη θέση του ονόματος του φορολογούμενου παρὰ μόνο εἰάν η σύνδεση του ὅρου με το ἐπάγγελμα του σχολαστικῶν ἦταν ἀρρηκτη στο γλωσσικό αἰσθημα των ομιλητῶν.

Ο P.Oxy. LXIII 4398 (553 μ.Χ.) (12) περιέχει δάνειο τεσσάρων αρταβῶν σταριού για να χρησιμοποιηθούν στην επικείμενη σπορά. Ο δανειστής είναι υψηλά ιστάμενος νομομαθής, ο Φλ. Διόσκορος, ο «ἐλλογιμώτατος» σχολαστικός καὶ συνήγορος φόρου τῆς μεγίστης ἀγορᾶς τῆς τῶν ὑπερλάμπρων καὶ ἐξοχωτάτων ἐπάρχων τῶν ἱερῶν πραιτωρίων» (πβ. στ. 6–9). Κατὰ την ἀναγραφή των στοιχείων του οφειλέτη, ενός «ἐναπογράφου γεωργοῦ» (colonus adscripticius) του δανειστή, γίνεται τιμητική ἀναφορά στην παιδείση του τελευταίου (στ. 12–17): Αὐρήλιος ἰ Βίκτωρ ... ὁρμώμενος ἀπὸ ἐποικίου Λικηοῦτος ἰ τοῦ Ὁξυρυγγ(ίτου) νομοῦ κτήματος κ[α]ὶ τῆς ὑμῶν ἰ παιδείσεως ἐναπόγραφος αὐτῆς ἰ γεωργός. Το σώμα της μίσθωσης ξεκινᾷ με μια δεύτερη μνεία της παιδείσης του σχολαστικῶν (στ. 17–18): ὁμολογῶ ἐσχκεῖναι ἰ παρὰ τῆς ὑμῶν παιδείσεως κτλ.

25. Για το εἶδος του νομικῶν αὐτοῦ ἐγγράφου (συνυποσχετικό μεταξύ δύο μερῶν που βρίσκονται σε νομική διαμάχη για τον ὀρισμό διαιτητῆ) βλ. τα σχόλιά μου στον P.Heid. VII 404 (σσ. 159–160, ὑποσ. 4), ὅπου και παραθέτω σχετική βιβλιογραφία.

26. Για την ἀνάγνωση Ζηνόδωτος βλ. BL I, σ. 295.

Ο Ρ.Οxy. VIII 1165 (6ος αι. μ.Χ.) (13) διασώζει επιστολή μεταξύ δύο σχολαστικών. Ο παραλήπτης προσφωνείται με τη φράση «ή ὑμετέρα παιδευσίς» ήδη στην αρχή του κειμένου (στ. 1): ἔδει τὴν ὑμετέραν ἀδελφικὴν λαμπρὰν παιδευσίν ἀντιποιηθῆναι τῆς εὐτελείας μου κτλ. Ο ἑπαινος τῆς παιδείας, τῆς πνευματικῆς ακτινοβολίας καὶ τῆς σοφίας του συμπληρώνεται με ἀνάλογες αναφορές καὶ σε ἄλλα χωρία τῆς επιστολῆς· βλ. π.χ. στ. 6: ... καὶ λέγει ἡ ὑμετέρα ἀδελφικὴ σοφία ὡς κτλ. καὶ στ. 13–14: δεσπό(τῇ) ἐμῷ τ(ῷ) πά(ντων) λαμπρο(τάτῳ) σοφ(ωτάτῳ) π(άσης) προσκ(υνήσεως) ἄξ(ίῳ) | π(άντων) φιλ(τάτῳ) ἀδελφ(ῷ) λαμπροτάτῳ σχολ(αστικῷ) † Βίκτωρ σὺν θ(ε)ῷ σχολ(αστικός).

γ) Ασαφεῖς καὶ αποσπασματικὲς μαρτυρίες

Ἡ φράση «ή σὴ παιδευσίς» ἀπαντᾷ καὶ σε ἄλλους επτά παπύρους, ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση τῶν ὁποίων δεν ἐπιτρέπει, ωστόσο, τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴ χρήση τῆς. Οἱ μαρτυρίες εἶναι οἱ ἐξῆς²⁷:

Ο παραλήπτης τῆς επιστολῆς PSI IV 297 (5ος αι. μ.Χ.) (14) φαίνεται νὰ προσφωνεῖται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου με τὴ φράση «ή σὴ παιδευσίς» (στ. 1–2): ἀφῆκέν με μετὰ τῆς ἐμπλάστρου θλιβόμενον ἡ σὴ παῖ[δευσις] | καὶ πρὸ πολλῶν ἡμερῶν οὐκ ἐπεσκέψατό με. Ἡ συμπλήρωση «παῖ[δευσις]» εἶναι πολὺ πιθανή. Ἡ ιδιότητα τοῦ προσφωνουμένου δεν ἀναφέρεται ρητῶς στο κείμενο, ἡ ὑπόθεση του ἐκδότῃ, ὅτι ο παραλήπτης τῆς επιστολῆς εἶναι γιαντρός, εἶναι, ωστόσο, εὐλογία.

Ἡ επιστολὴ BGU XVII 2728 (5ος / 6ος αι. μ.Χ.) (15) βρίθεται ἀπὸ τιμητικὲς προσφωνήσεις. Ο παραλήπτης, κάποιος Βίκτωρ, προσφωνεῖται ἀφενὸς με τὸ ἀφηρημένο τιμητικὸ οὐσιαστικὸ «ἐλλογιμότης» (στ. 2) καὶ αφετέρου με τὴ φράση «ή σὴ παιδευσίς», ἡ ὁποία ἀπαντᾷ τρεῖς φορές στὴν επιστολὴ, καὶ συγκεκριμένα στους στ. 4: μαθέτω²⁸ δὲ ἡ σὴ παιδευσίς ὅτι κτλ., 6: ... κατὰ²⁹ τῆς σῆς παιδεύσεως κτλ. καὶ 7: ... λέγω τῇ σῇ παιδε[ύσ]ι κτλ. Ὅπως παρατηρεῖ σωστά ο ἐκδότῃς τοῦ παπύρου, ἡ χρήση τῶν ὀρων «ἐλλογιμότης»³⁰ καὶ «παιδευσίς» υποδηλώνει ὅτι ο Βίκτωρ εἶχε νομικὴ κατάρτιση καὶ υψηλὴ κοινωνικὴ θέση.

27. Δεν περιλαμβάνονται σε αὐτὲς κείμενα στα χάσματα τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ συμπληρωθεῖ ὁ ὀρος «παιδευσίς», ο ὁποῖος ὅμως δεν σώζεται· ἓνα τέτοιο κείμενο εἶναι, π.χ., ο SB XXIV 16232, στ. 1 (6ος αι. μ.Χ.): Εὐχαῖς τῆς ὑμετέρας ἀδελφικῆς λαμπ[ρότητος] - -] με το σχόλιο στὸν στ. 1: λαμπ[ρότητος] e.g., mögl. z.B. auch λαμπ[ρὰς] παιδεύσεως.

28. Γιὰ τὴ διόρθωση (κείμενο τῆς ed. pr.: μὴ θέτω) βλ. D. Hagedorn, «Bemerkungen zu Urkunden», ZPE 138 (2002), σσ. 113–118 (σ. 115).

29. Γιὰ τὴ διόρθωση (ed. pr.: καί) βλ. D. Hagedorn, ὁ.π. (υποσ. 28).

30. Γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ «ἐλλογιμότης» στους παπύρους βλ. H. Ziliacius, *Untersuchungen zu den abstrakten Anredeformen und Höflichkeitstiteln im Griechischen*, Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum 15.3, Helsingfors 1949, σ. 88.

Η ακέφαλη επιστολή P.Col. X 291 (5ος / 6ος αι. μ.Χ.) (16) κλείνει με μια ευγενική υπενθύμιση εκ μέρους του αποστολέα για το τι οφείλει να πράξει ο παραλήπτης (στ. 6–11): ἔγραψα γὰρ καὶ τῇ αὐτοῦ | μεγαλοπρε(πέα) περὶ τούτου, ἀλλὰ χρὴ | καὶ τὴν ὑμετέραν [πα] [ιδε] [υ]σιν | ὑπομνήσαι καὶ τὴν περὶ τούτου (l. -ων) | ἀπόκρισιν δηλῶσαί μοι | ταχέως.

Στο αποσπασματικά σωζόμενο μισθωτήριο γης P.Bodl. 60 (553 μ.Χ.) (17) ο όρος «παιδευσίς» απαντά σε χωρίο στο οποίο προσφωνείται ο εκμισθωτής (στ. 17–18): ὑ[ποκει]μένων τῇ ὑμῶν παιδεύσαι (l. -εύσει) εἰς ταύτην τὴν μίσθω[σιν καὶ ἔκτι]σιν καὶ ἀπ[όδοσιν] κτλ. Ο συνδυασμός του όρου με το ουσιαστικό «ἐλλογιμότης»³¹ καθιστά πιθανό ότι ο παραλήπτης είναι και σε αυτή την περίπτωση ἐκδικος ή σχολαστικός.

Η επιστολή CPR XXV 8 (5ος / 6ος αι. μ.Χ.) (18) απευθύνεται σε αγνώστου ονόματος σχολαστικό. Ο γραφέας παρακαλεί τον παραλήπτη, ο οποίος είναι πιθανώς ένας *defensor civitatis*, να μεριμνήσει για τη μεταφορά και την ασφαλή παράδοση αριθμού προσώπων που καταζητούνταν μετά από καταγγελία κάποιου μαγιστριανού³² ονόματι Κολλούθου· βλ. στ. 1–2: Καταξίωση ή σὴ παιδευσίς πάραντα καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ῥοπὴν ἀποστείλ[αι ± 11] | τὰ πρόσωπα τὰ ζητούμενα ἀπὸ Τλίλθμεως ἐξ αἰτιαύσεως Κολλούθου τοῦ καθοσιωμένου μάγι(στριανού).

Στην επιστολή P.Iand. VI 133 (6ος / 7ος αι. μ.Χ.) (19) απαντά ο όρος δύο φορές, στο recto, στ. 1: [- - - ν]ομίματα ἔπεμψα τῇ ὑμετέρᾳ ἀδελφικῇ παιδεύσει (:) και στο verso, στ. 1:] σοφω(τάτῃ) π(αν)ευφήμ(ω) παιδ(εύσει) κρεῖττ(ονι)³³ π(αρά) Βασ[. Η από γλωσσική άποψη ιδιαίτερα προβληματική διεύθυνση του verso φαίνεται να προσφέρει ένα παράδειγμα για τον συνδυασμό του επαίνου της παιδεύσεως με την αναφορά στη σοφία και την υψηλή κοινωνική θέση του παραλήπτη.

Στους στ. 4–5 της ακέφαλης επιστολής PSI III 238 (6ος / 7ος αι. μ.Χ.) (20) χρησιμοποιείται ο όρος για τον χαρακτηρισμό τρίτου προσώπου του οποίου δεν μνημονεύεται το όνομα ή η ιδιότητα: ... καὶ πιστεύω εἰς τὸν δεσπότην θεὸν ὅτι πάντα | τὰ θεραπεύοντα τὴν αὐτοῦ παιδευσιν προθύμως ἔχω πράξαι. Τα συμφραζόμενα καθιστούν πιθανό ότι η κοινωνική θέση του προσώπου αυτού είναι υψηλή. Ας σημειωθεί ότι και οι λοιποὶ μνημονευόμενοι στην επιστολή είναι ισχυροὶ παράγοντες της τοπικῆς κοινωνίας.

31. Πβ. στ. 7–8: ὁμολ[ογῶ ἔκουσ]ίως καὶ αὐθαιρέτως | [μεμισθ]ῶσθαι [παρὰ τῆς] ὑμῶν ἐλλο[γιμότητος κτλ.] και στ. 16: [... ἀ]ποδώσῃ [τῇ] ὑμῶν [ἐλλογιμότη]τῃ (l. -ι) κτλ.

32. Για το αξίωμα των μαγιστριανών (λατ. «magistriani» και «agentes in rebus») της ύστερης ρωμαϊκής διοίκησης βλ. B. Palme, «Flavius Sarapodorus, ein *agens in rebus* aus Hermupolis», *APF* 40 (1994), σσ. 43–68 (ιδ. σσ. 44–45).

33. Όπως παρατηρεῖ ο Καθ. Γ. Μ. Παράσoglou, δεν είναι ἀπίθανο να κρύβεται πίσω από το κρεῖττ(ι) το όνομα του αποδέκτη της επιστολής: Κρεῖττ(ονι)· πβ. P.Oxy. I 128, στ. 15 (6ος / 7ος αι. μ.Χ.) με τη διόρθωση της BL VII, σ. 127.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Ο όρος «παίδευσις» δεν απαντά στα παπυρικά έγγραφα της ποτομαϊκής και της ρωμαϊκής εποχής. Οι επακριβώς χρονολογημένες μαρτυρίες καλύπτουν το χρονικό διάστημα μεταξύ του 497 μ.Χ. και του 553 μ.Χ. Αρκετές άλλες μαρτυρίες χρονολογούνται με βάση παλαιογραφικά κριτήρια στον πρωιμότερο πέμπτο, στο δεύτερο μισό του έκτου και στον έβδομο αιώνα μ.Χ. Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι ο όρος εντάχθηκε στη φιλοφρονητική φρασεολογία των καλλιεργημένων στρωμάτων της ελληνοαιγυπτιακής κοινωνίας τον πέμπτο αιώνα μ.Χ. και χρησιμοποιήθηκε περίπου έως την κατάκτηση της χώρας από τους Άραβες το 641 μ.Χ., οπότε η διάρρηξη του κοινωνικού ιστού της χριστιανικής Αιγύπτου και η κατάρρευση του εκπαιδευτικού συστήματος³⁴ και των άλλων θεσμών του βυζαντινού κράτους οδήγησε πιθανότατα στην εξαφάνιση του όρου από την ομιλουμένη ελληνική όπως αυτή καταγράφεται στους παπύρους της αραβικής περιόδου (641–περ. 796/797 μ.Χ.).

2. Οι αιγυπτιακές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ότι η χρήση του όρου «παίδευσις» και γενικότερα της φιλοφρονητικής φρασεολογίας της εποχής δεν περιοριζόταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά επεκτεινόταν στην περιφέρεια του κράτους και στις τοπικές κοινωνίες των επαρχιών³⁵. Η γεωγραφική κατανομή των παπυρικών πηγών υποδηλώνει ότι ο όρος ήταν διαδεδομένος σε ολόκληρη την Αίγυπτο. Τη μερίδα του λέοντος λαμβάνει η Οξύρυγχος με οκτώ μαρτυρίες (2–4, 5, 7, 8, 12 και 13), μία εκ των οποίων είναι, ωστόσο, αβέβαιη (5). Ακολουθεί η Ερμού πόλις της Θηβαίδας με τρεις μαρτυρίες (10, 14 και 17). Τρεις επιπλέον μαρτυρίες, δύο εκ των οποίων βέβαιες (11, 15) και μία επισφαλής (18), προέρχονται από τον Ερμοπολίτη νομό. Ο όρος απαντά επίσης από μία φορά σε παπύρους προερχόμενους από την Ηρακλέους πόλη, την πρωτεύουσα του Ηρακλεοπολίτη νομού (1), και από την κόμη Αφροδίτης του Ανταιοπολίτη νομού (6). Η γεωγραφική προέλευση τεσσάρων άλλων κειμένων (9, 16, 19, 20) παραμένει άγνωστη. Η έλλειψη μαρτυριών από την Αλεξάνδρεια και γενικότερα την Κάτω Αίγυπτο οφείλεται στην καταστροφή των παπύρων εκεί λόγω του υγρού κλίματος στο Δέλτα του Νείλου και στα μεσογειακά παράλια της Βόρειας Αιγύπτου. Η ιδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση μαρτυριών στην Οξύρυγχο πρέπει να συσχετισθεί όχι μόνο με την εκεί ισχυρή

34. Για το εκπαιδευτικό σύστημα κατά τον έκτο και τον έβδομο αιώνα μ.Χ. βλ. N. Kalogeras, *Byzantine Childhood Education and its Social Role from the Sixth Century until the End of Iconoclasm*, διδ. διατρ. Chicago Illinois 2000 (ευχαριστώ τον Καθ. Α. Μαρκόπουλο, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μου αντίτυπο της ανέκδοτης ακόμη μελέτης).

35. Μαρτυρίες για τη χρήση του όρου σε μη παπυρικά κείμενα που συντάχθηκαν σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας παρατίθενται στα λεξικά και τις μελέτες που μνημονεύονται στο πρώτο μέρος του άρθρου.

παρουσία νομομαθών, αλλά και με την έντονη νεότερη εκδοτική δραστηριότητα σε συλλογές στις οποίες φυλάσσονται πάπυροι προερχόμενοι από την Οξύρυγχο. Είναι ενδιαφέρον ότι ο όρος «παίδευσις» δεν απαντά μόνο στα αστικά κέντρα, αλλά, σε μικρότερο βαθμό, και στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Αιγύπτου³⁶. Δεν διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις στη χρήση του από περιοχή σε περιοχή.

3. Ο όρος απαντά σε διάφορα είδη κειμένων. Τη μερίδα του λέοντος λαμβάνουν οι επιστολές με επτά (13–16, 18–20) και οι αιτήσεις με έξι μαρτυρίες (1–5 και 7). Ακολουθούν έξι διαφορετικοί τύποι εγγράφων: δύο μισθωτήρια (8 και 17), μία φορολογική απόδειξη (11), μία απόδοση λογαριασμού (9), ένα δάνειο (12), δικαστικά πρακτικά (6) και ένα «κομπρόμισσον» (10). Το μεγάλο ποσοστό επιστολών και αιτήσεων είναι αναμενόμενο αφού αυτοί οι δύο τύποι κειμένων είναι εκείνοι οι οποίοι κατ' εξοχήν ευνοούν τη χρήση φιλοφρονητικής φρασεολογίας και του μοτίβου της *captatio benevolentiae* στο οποίο εντάσσεται η χρήση της φράσης «ή σὴ παίδευσις» (πβ. κατωτ. σημείο 7).

4. Στα παπυρικά έγγραφα ο όρος έχει αποκλειστικά τη διαδεδομένη και στη λογοτεχνία της εποχής σημασία «πνευματική καλλιέργεια, μόρφωση ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης» και απαντά πάντοτε στη φράση «ή σὴ παίδευσις», η οποία σημαίνει «η πνευματική σου καλλιέργεια, η παιδεία σου, η λογιосύνη σου» και κατ' επέκταση «εσὺ, ο οποίος είσαι πεπαιδευμένος». Οι άλλες σημασίες της λέξης οι οποίες μαρτυρούνται στην αρχαία και τη βυζαντινή γραμματεία (βλ. ανωτ. I) δεν απαντούν στα παπυρικά έγγραφα³⁷.

Από την ανάλυση των μέχρι σήμερα δημοσιευμένων μαρτυριών προκύπτει, επιπλέον, ότι ο όρος «παίδευσις» στους παπύρους χρησιμοποιείται όχι γενικά για κάθε μορφωμένο, όπως υποστηρίζεται παραδοσιακά στην έρευνα³⁸, αλλά σχεδόν αποκλειστικά κατά τον χαρακτηρισμό της νομομαθούς ελίτ της πρωτοβυζαντινής κοινωνίας της Αιγύπτου, δηλαδή των εκδίκων και των σχολαστικών. Με μόνη πιθανή εξαίρεση τον αποσπασματικά σωζόμενο πάπυρο 14 απουσιάζουν οι παπυρικές μαρτυρίες για τη χρήση της λέξης σε σχέση με άλλες ομάδες πληθυσμού, πράγμα που παρέχει ισχυρή

36. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα για την παρουσία και δράση νομομαθών σε αυτές τις περιοχές κατά τον έκτο αιώνα μ.Χ. ας αναφερθεί η περίπτωση του Δίσκορου από την κόμη Αφροδίτης του Ανταιοπολίτη νομού· βλ. π.χ. P. van Minnen, «Dioscorus and the Law», στο: A. A. MacDonald – M. W. Twomey – G. J. Reinink (επιμ.), *Learned Antiquity. Scholarship and Society in the Near-East, the Greco-Roman World, and the Early Medieval West*, Leuven – Paris – Dudley, MA 2003, σσ. 115–133.

37. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι το ρήμα «παιδεύω» απαντά πιθανώς με τη σημασία «τιμωρώ προς σωφρονισμό» στην παπυρική επιστολή SB XII 10841, στ. 18–19 (4ος αι. μ.Χ.). Η σημασία αυτή μαρτυρείται και στην κοπτική, στην οποία απαντά το ρήμα ως δάνειο από την ελληνική· βλ. H. Förster, *Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 148, Berlin – New York 2002, σ. 600, ο οποίος μεταφράζει το ΠΕΔΕΥΕ με το γερμανικό «züchtigen».

38. Βλ. πχ. A. Claus, ό.π. (υποσ. 23), σ. 87, H. Zilliaceus, ό.π. (υποσ. 30), σσ. 73 και 90 καθώς επίσης και την ήδη αναφερθείσα (υποσ. I) ερμηνεία της φράσης «ή σὴ παίδευσις» στο LSJ s.v. III.

ένδειξη για το ότι ο όρος δήλωνε στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο κατά κανόνα την νομική παιδεία³⁹. Η εικόνα που προκύπτει από τις πηγές σχετίζεται ίσως με το ότι η νομική σε αντίθεση με άλλες επιστήμες διδασκόταν αυτή την εποχή συστηματικά σε νομικές σχολές, πράγμα που ενδεχομένως συνετέλεσε στη διαμόρφωση της άποψης ότι η νομική παιδεία ήταν η κατ' εξοχήν παιδεία⁴⁰. Με αφετηρία τα παραπάνω δικαιούται κανείς σε περιπτώσεις ασαφών ή αποσπασματικών παπυρικών χωρίων να υποθέσει ότι τα πρόσωπα στα οποία αναφέρεται ο όρος «παίδευσις» είναι πιθανότατα έκδικοι ή σχολαστικοί. Τούτο ισχύει όχι μόνο για επίσημα, αλλά και για ιδιωτικού χαρακτήρα κείμενα (πβ. π.χ. 8, 9, 11–13).

5. Η φράση «ή σή παίδευσις» αποτελεί έκφανση της γλωσσικής δομής «ή σή / ή ύμετέρα / ή ύμῶν + αφηρημένο ουσιαστικό», η οποία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά την ύστερη αρχαιότητα και την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Η εξάπλωσή της οφείλεται στο ότι μπορεί να εκφράσει εκλεπτυσμένη ευγένεια, ενίοτε και κολακεία, η οποία όμως δεν φτάνει ποτέ στα όρια της δουλοπρέπειας, αφού ο γράφων δεν εγκωμιάζει απευθείας τον προσφωνούμενο, αλλά τον επαινεί εμμέσως εξαίροντας μια θετική, συνήθως πνευματική, ιδιότητά του. Οι αιτίες για την εμφάνιση και τη διάδοση αυτού του μάλλον εξεζητημένου εκφραστικού τρόπου πρέπει να αναζητηθούν στη γενικότερη εξέλιξη των ρητορικών μέσων και στην αλλαγή ύφους κατά την εποχή αυτή⁴¹.

6. Ο όρος αναφέρεται πάντοτε σε πρόσωπα υψηλής κοινωνικής θέσης και, στο βαθμό που μπορούμε να αποφανθούμε, αποκλειστικά σε άνδρες. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις εμφανίζεται κατά την προσφώνηση των αποδεκτών των κειμένων εντασσόμενος έτσι στο ευρύτερο πλέγμα συμβάσεων ευγένειας που διέπουν τη γραπτή επικοινωνία της εποχής. Εξαίρεση αυτού του κανόνα αποτελούν μόνο τα κείμενα 10 και 20, στα οποία ο όρος αναφέρεται σε τρίτα πρόσωπα. Οι δύο αυτές μαρτυρίες δείχνουν ότι η φράση «ή σή παίδευσις» εξελίχθηκε στο πέρασμα του χρόνου από φιλοφρονητική προσφώνηση στο πλαίσιο διαπροσωπικής επικοινωνίας σε γλωσσική δομή που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για τρίτα πρόσωπα. Σε καμία απολύτως περίπτωση δεν χρησιμοποιείται σε σχέση με τον ίδιο τον γράφοντα, αφού, σύμφωνα με τους κανόνες ευγένειας της εποχής, οι μεν αποδέκτες των κειμένων επιβάλλεται να

39. Στην εξωαιγυπτιακή, μη παπυρική λογοτεχνία της ύστερης αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής περιόδου απαντούν και άλλες μαρτυρίες στις οποίες ο όρος «παίδευσις» αναφέρεται γενικότερα σε πεπαιδευμένα πρόσωπα τα οποία δεν έχουν κατ' ανάγκη νομική παιδεία, όπως σε ρήτορες, φιλοσόφους και σοφιστές· παραδείγματα μπορεί να βρει κανείς στα χωρία τα οποία παραθέτει η L. Dinneen, ό.π. (υποσ. 2).

40. Πβ. και τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω σχετικά με την εξέλιξη του όρου «σχολαστικός».

41. Βλ. H. Zilliacus, ό.π. (υποσ. 30)· πβ. επίσης και το άρθρο μου «Höflichkeit und Servilität in den griechischen Papyrusbriefen der ausgehenden Antike», υπό εκτύπωση στα Πρακτικά του 23ου Διεθνούς Παπυρολογικού Συνεδρίου που έλαβε χώρα στη Βιέννη το 2001 (επιμ. B. Palme).

τυγχάνουν ευγενικής προσφώνησης, οι δε συντάκτες αυτών οφείλουν να επιδεικνύουν ταπεινότητα όταν αναφέρονται στον εαυτό τους⁴².

7. Η χρήση της εγκωμιαστικής προσφώνησης «ή σή παίδευσις» στις αιτήσεις και εν μέρει στις επιστολές εντάσσεται στο ρητορικό μοτίβο της *captatio benevolentiae*, της προσπάθειας δηλαδή των συγγραφέων να προδιαθέσουν ευνοϊκά τους αποδέκτες των κειμένων τους και να εκμαιεύσουν θετική απάντηση στα αιτήματά τους⁴³. Η κολακευτική για τον αποδέκτη παραδοχή ότι αυτός χαρακτηρίζεται από ευρύτερη μόρφωση και καλλιέργεια στον σημαντικό για τη διοίκηση και την απονομή δικαιοσύνης τομέα της νομικής παιδείας τοποθετείται συχνά εμφιαστικά στο τέλος των αιτήσεων έτσι ώστε να επηρεάσει τον παραλήπτη προς όφελος του αιτούντος στο σημείο όπου διατυπώνεται ή ανακεφαλαιώνεται το υποβαλλόμενο αίτημα. Η *captatio benevolentiae* συμπληρώνεται με τη χρήση ποικίλων τιμητικών επιθέτων και ουσιαστικών· πολλά από αυτά, όπως «έλλογιμότης» (πβ. 15, 17), «έλλογιμώτατος» (πβ. 2, 4, 8–12), «λογιώτατος» (πβ. 1–5), «σοφία» (πβ. 8, 13) και «σοφώτατος» (πβ. 13, 19), χαρακτηρίζουν στους παπύρους κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά νομομαθείς⁴⁴, ενώ άλλα, όπως «αίδεσιμώτατος» (πβ. 7), *clarissimus* (πβ. 6), «κύριος» (πβ. 1–5), «λαμπρότατος» (πβ. 4, 13) και «πανεύφημος» (πβ. 19), χρησιμοποιούνται γενικότερα σε σχέση με πρόσωπα κύρους και υψηλής κοινωνικής θέσης. Ο όρος «παίδευσις» εντάσσεται σε αυτές τις περιπτώσεις σε ένα ευρύτερο πλέγμα εκλεπτυσμένης φιλοφρονητικής φρασεολογίας, η οποία από ρητορική άποψη υπηρετεί με επάρκεια τον επικοινωνιακό στόχο της επιδιωκόμενης απόκτησης της εύνοιας του παραλήπτη της αίτησης ή της επιστολής.

42. Πβ. π.χ. το άρθρο μου «Höflichkeit und Servilität» (βλ. ανωτ. υποσ. 41), όπου η στάση αυτή ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της επίδρασης της χριστιανικής φιλοσοφίας στους τρόπους έκφρασης ευγένειας της μετακλασικής περιόδου, όπως αυτοί μετεξελίχθηκαν κατά την αυτοκρατορική εποχή και την ύστερη αρχαιότητα.

43. Για την *captatio benevolentiae* στους παπύρους βλ. το άρθρο μου «Zur *captatio benevolentiae* in den griechischen Papyri als Zeugnis für die Mentalitätsgeschichte der Römerzeit. Die Verherrlichung des Adressaten und die Selbstherabsetzung des Ausstellers in den Petitionen an Herrscher und Behörden», υπό εκτύπωση στον τιμητικό τόμο για τον καθ. Ι.-Θ. Παπαδημητρίου (επιμ. Ε. Καραμαλέγκου και Ε. Μακρυγιάννη).

44. Για τα επίθετα «έλλογιμώτατος», «λογιώτατος» και «σοφώτατος» βλ. Ο. Hornickel, *Ehren- und Rangprädikate in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum römischen und byzantinischen Titelwesen*, διδ. διατριβή Gießen 1930, σσ. 7–8, 27–28, 32 και Α. Claus, ό.π. (υποσ. 23), *passim* (ιδ. σσ. 20–42 και 84–87).